

ОСОБЛИВОСТІ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ У ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ

Марія ДІДОРА

Copyright © 2011

Постановка суспільної проблеми. Важливою соціально-психологічною проблемою сьогодення є старіння людської популяції, що значною мірою залежить від рівня суспільно-економічного розвитку держави. Дані демографічного прогнозу свідчать про постійне зростання кількості осіб похилого віку у загальній структурі населення нашої країни. Сьогодні кожний п'ятий житель України досяг 60-річного віку. У зв'язку з цим гостро постає питання дослідження не лише медичних, соціальних, а й психологічних аспектів похилого віку. Особливе місце у віковій та геронтопсихології займає проблематика розвитку ціннісної сфери літніх людей, оскільки саме ціннісні орієнтації, за визначенням В. Франкла, – це стрижень особистості, а ціннісно-смилова сфера – її базова підструктура.

Актуальність проблеми ціннісних орієнтацій у похилому віці зумовлює потребу в розробці більш конструктивного підходу до її розв'язання і створення на цій основі науково обґрунтованої програми соціально-психологічної допомоги особам цього, “післяполудневого” (К.Г. Юнг), віку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної проблеми. Акценти особистісного розвитку в період похилого віку і старості є предметом дослідження багатьох зарубіжних та вітчизняних науковців (Б. Ананьев, І. Беленька, К. Вишневська-Рошковська, Є. Головаха, І. Давидовський, Е. Еріксон, О. Краснова, О. Кронік, О. Лідерс, К. Росяк, Р. Яцемирська, К. Юнг та інші). Зокрема, Н.В. Андреев та С.Є. Піняєва розглядають питання особистісного і професійного розвитку людини у період зрілості. Закономірності та чинники особистісних змін у старості, а також особливості життєвого шляху людей похилого віку проаналізовані в дослідженнях Н.А. Логінової, Г. Томе. У працях Л.В. Бороздіної та О.М. Молчанової основна увага приділяється вивченню

самооцінки у похилому віці. Водночас Є.І. Холостова, Н.П. Шукіна розглядають питання соціально-психологічної допомоги людям у завершальний період їхнього життя.

Вагомий внесок у розвиток сучасної геронтології та геронтопсихології належить й українським науковцям, які провели комплексне дослідження проблем старості, питань довголіття, біологічних, соціальних і психологічних чинників старіння. Психологічні особливості осіб похилого віку в контексті проблематики життєвого шляху та періодизації психічного розвитку особистості на сучасному етапі досліджують О.І. Кульчицька, В.Ф. Моргун, Т.М. Титаренко. Основні механізми старіння, серед них і психологічні, розглядаються у працях В.В. Безрукова, Г.М. Бутенка, Ж.А. Медведєва, Н.В. Паніної.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. Нами описуються результати діагностичного обстеження особливостей ціннісних орієнтацій в осіб похилого віку, обґрунтовується вікова специфіка досліджуваного феномена, здійснюється аналіз впливу умов проживання на ієрархічну структуру ціннісних орієнтацій літніх людей.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). На основі теоретичного аналізу праць зарубіжних та вітчизняних психологів і результатів діагностичного обстеження виявити особливості ціннісно-орієнтаційного портрета у людей похилого віку.

Виклад основного матеріалу з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. У сучасній науковій літературі існує чимало праць, присвячених психологічній характеристиці індивідуального світу Я людини похилого віку (І. Кон, К. Вишневська-Рошковська, І. Форд, Г. Томе та ін.). У багатьох із них аналізуються процеси старіння і пов'язані з ними питання, що торкаються механізмів функціонування

психіки у похилому віці, вікових завдань старості як особливого періоду життя, нормативних та індивідуальних особливостей самоздійснення літніх людей, особистісних та інтелектуальних змін, їх уявлень про себе та взаємини з довкіллям і навколишніми тощо [5].

Вік 55–65 років – це, насамперед, період вікової кризи, коли мають місце значні зміни у життєвій ситуації, зумовлені як зовнішніми (збільшення вільного часу у зв'язку з офіційним виходом на пенсію, зміна соціального статусу, втрата багатьох соціальних ролей тощо), так і внутрішніми (усвідомлення вікового зниження фізичної і психічної сили, пасивно-залежне становище від суспільства і сім'ї, входження в нову психосоціальну роль) чинниками. На думку фахівців, найбільш значущим кризовим фактором є зміна соціального статусу, що супроводжується переоцінкою цінностей, трансформацією внутрішньої позиції пенсіонера. Не випадково погіршення емоційного стану і загального самопочуття на цьому етапі життя викликає не стільки зміна матеріального становища, скільки модифікація статусних позицій людини у сім'ї та найближчому соціумі [6].

Досить вдало зміст кризи похилого віку аналізується М.В. Єрмолаєвою. Відповідно до її теоретичних уявлень, у даний період людина свідомо чи несвідомо здійснює вибір своєї стратегії старіння. Перша з них припускає можливість подальшого прогресивного розвитку особистості, що узагальнюється здатністю зберігати старі і водночас формувати нові системи соціальних зв'язків. Обираючи другу стратегію, людина перш за все прагне зберегти себе як індивіда, тобто намагається здійснити перехід до діяльності, що спрямована на “виживання” її як особи на тлі поступового згасання психофізіологічних функцій [2].

Аналізуючи особливості психічного розвитку у похилому віці, Т.Д. Марцинковська зауважує, що на зміну попереднім механізмам регуляції поведінки, таким як інтеріоризація, ідентифікація із навколишніми, приходять інші – відхід у хворобу, звертання на себе уваги задля отримання певних переваг. Визначаючи розвиток у старості як *построзвиток*, Д.Б. Бромлей підкреслює його компенсаторний характер стосовно вікових змін, що виникають на даному етапі.

У цьому аналітичному контексті цінним є вчення Е. Еріксона, який вважає, що становлення особистості відбувається протягом усього життя людини. Як відомо, він обґрунтував вісім психосоціальних стадій, де остання (від

65 років і до смерті) позначена ним як *пізня зрілість*. Це той час, коли людина аналізує своє життя, зважає свої досягнення та невдачі. Майже у всіх культурах названий період знаменує початок старості, коли доводиться пристосовуватися до того, що зменшується фізична сила і погіршується здоров'я, виникає звичка до самотнього життя і до більш скромного матеріального становища, фокус уваги людини переходить від турбот про майбутнє до минулого досвіду. Е. Еріксон вказує, що головне завдання у даному віці – досягнення цілісності особистості (его-інтеграції) на основі перегляду минулого життя, усвідомлення його як єдиного цілого, в якому не варто нічого змінювати [5]. При цьому процес его-інтеграції протистоїть дисгармонії, яка сприймається як порушення цілісності, коли людину охоплює стан відчаю і смутку. Науковець зазначає, що почуття повноти життя, виконаного обов'язку, мудрості можливе у старості лише у разі позитивного проходження попередніх стадій. Якщо ж головні завдання більш ранніх періодів не були реалізовані, то старість супроводжується розчаруванням, відчаєм і страхом смерті [10].

Загалом психічний склад людини похилого віку константний і зберігає свої основні характеристики протягом усього вікового періоду. Так, у роботі Е. Авербуха подано психологічний портрет старої людини: “...понижені самопочуття, самовідчуття, самооцінка, посилюється почуття малоцінності, невпевненості у собі, незадоволеності собою. Настрій здебільшого пригнічений, у самосприйнятті переважають різні тривожні побоювання – самотності, ... смерті. Старі люди робляться похмурими, роздратованими, мізантропами, песимістами. Здатність радіти знижується, від життя вони нічого хорошого уже не очікують. Інтерес до зовнішнього світу, до нового понижується. Все їм не до вподоби... Вони стають егоїстичними, егоцентричними, більш інтровертованими (зверненнями на себе, на свої внутрішні переживання), коло інтересів звужується, з'являється підвищений інтерес до переживання минулого, до його переоцінки. Поряд із цим підвищується інтерес до свого тіла, до різних неприємних відчуттів, які часто спостерігаються у старості, виникає іпохондрія. Невпевненість у собі й у завтрашньому дні робить старців більш... скупими, дуже обережними, педантичними, консервативними, малоініціативними... Всі ці зміни у взаємодії зі зниженням гостроти сприймання, пам'яті, інтелектуальної діяльності створюють своєрідний образ старої людини і роблять усіх

її ровесників до певної міри схожими один на одного” [8, с. 215].

Проте фахівці з даної проблематики не погоджуються з тим, що подібні зміни характері для всіх людей похилого віку. В цьому контексті показовим є порівняння *типів старості*, обгрунтованих І.С. Коном:

I тип – активна, творча старість, коли людина, відійшовши від професійної праці, продовжує брати участь у суспільних справах, у вихованні молоді тощо.

II тип відзначається хорошою соціальною і психологічною пристосованістю, однак активність має однобічну спрямованість – влаштування власного життя, досягнення матеріального благополуччя, комфортний відпочинок, розваги і самоосвіта, тобто зорієнтована на справи, на які раніше не вистачало часу.

III тип є більш характерним для жінок, які головне продовження своєї діяльності знаходять у сімейних клопотах; вони ведуть досить активний спосіб життя, однак задоволеність ним у них зазвичай нижча, ніж у представників перших двох типів.

IV тип – це люди, сенсом життя яких стала турбота про власне здоров’я, що не лише стимулює різні форми їхньої активності, а й приносить певне моральне задоволення; проте вони (частіше чоловіки) схильні перебільшувати значення своїх реальних і надуманих хвороб, унаслідок чого їм притаманна підвищена тривожність [4].

Зазначені типи старості І. Кон вважає психологічно благополучними і зазначає, що поряд з ними виокремлюються й *негативні типи розвитку*. До них можна віднести старих людей, котрі незадоволені навколишнім світом, через що постійно критикують усіх і все, тоді як рівень самокритики знижений; полюбляють повчати інших і тероризують навколишніх постійними претензіями. Інший варіант негативного прояву похилого віку та старості – люди, розчаровані у собі й у власному житті, які звинувачують себе за дійсні і надумані втрачені можливості, що робить їх глибоко нещасними [8].

Американський геронтопсихолог І. Форд виділив декілька типів психологічних установок, які характерні для поведінки людей похилого віку: 1) регресія; 2) втеча чи зміна місця проживання (як форма подолання важкої ситуації, сприймання якої може бути помилковим); 3) добровільна ізоляція від навколишніх, пасивність і мінімальна участь у суспільному житті; 4) суперечлива поведінка (передусім як прагнення викликати інтерес до своєї особи);

5) інтеграція і спроба включитися у життя суспільства, не зважаючи на вік і стан здоров’я, намагання приховати специфічні вікові недомогання, відкритість у стосунках з іншими [9].

Узагальнивши вищезгадане, є підстави стверджувати, що умовно люди похилого віку поділяються на *два типи*. До першого належать ті, котрі прагнуть до активного творчого життя, задоволені своїм життям, знаходять своє продовження в дітях й онуках, відкривають у собі нові можливості, лабільно підходять до питань продовження професійної діяльності. Вони дбають про своє здоров’я, прагнуть реалізуватися у суспільстві попри вік і думки навколишніх. Згідно з Е. Еріксоном, у даній категорії людей успішно формується *почуття его-інтеграції*. Саме цій характеристиці більшою чи меншою мірою відповідають перших чотири типи старіння, виділені І. Коном, а також таким людям притаманна установка на інтеграцію із соціумом (за І. Фордом).

Проте старіння може протікати і за другою лінією, яка яскраво описана Е. Авербухом. Мовиться про ситуацію, коли люди не бачать задоволення від свого подальшого існування, оскільки вважають, що непотрібні ні собі, ані суспільству. Ці особи замкнуті у своєму внутрішньому світі, зосереджені на своїх хворобах і невдачах; вони чекають смерті й одночасно її бояться; їм властиві перші чотири психологічні установки, описані Фордом, тобто регресія, втеча від себе й навколишніх, прагнення уникати актуальних проблем сьогодення; має місце невідповідність поведінки, суперечливість висловлювань тощо. Змістовна характеристика психодуховного світу таких людей під завісу життя дана І. Коном в аналізі агресивних (негативних) типів розвитку.

Проблеми зміни особистості у похилому віці вивчалися Г. Томе, котрий вважає, що похилий вік і старість не можна розглядати як патологію, це період, коли всі життєві і соціальні функції спадають, оскільки зміни, які відбуваються під час переходу від зрілості до похилої не завдають шкоди соціальній адаптації індивіда у суспільстві чи його психічній продуктивності. Дане положення експериментально підтверджено результатами боннського геронтологічного лонгітюдного дослідження [11], яке підтвердило той факт, що величина і спрямованість активності, ефективності процесів збудження є майже незмінними у похилому віці. Причому не сам факт збільшення календарного віку, а пов’язана з ним висока ймовірність захворювань і зміни соціального ото-

чення сприяють можливим змінам особистості людини. Інші розвідки переконливо доводять, що при скороченні соціальних контактів в осіб похилого віку погіршується здоров'я, що закономірно призводить і до особистісних змін. Інакше кажучи, існує взаємозалежність між задоволенням базової потреби людей похилого віку – спілкування як потреби у соціальних контактах та їх загальною активністю, задоволеністю життям, подальшим особистісним розвитком [3].

Критичний огляд літератури з окресленої проблематики показує, що майже немає розходжень у поглядах науковців щодо вікових змін у пізнавальних процесах осіб даної вікової категорії. Ці питання найповніше розкриті у дослідженнях Б. Ананьєва, Д. Бромлея, котрі зазначають, що продуктивність більшості психічних функцій з віком зменшується. Так, переважно в усіх людей похилого віку послаблюється короткотривала пам'ять, зменшується обсяг і концентрація уваги, погіршується сприймання, втрачають свої властивості більшість рецепторів, погіршується якість мисленневих процесів.

Отож пошукові теоретизування дають підстави для таких узагальнень:

1. Соціально-психічний розвиток людини не обмежується жодним із визначених періодів буття, а наявний протягом усього її життя.

2. Процес розвитку не зводиться лише до поступального зростання і підвищення активності суб'єкта у всіх сферах його життя; розвиток – це сукупність різних типів змін – одиничних і системних, мінливих і стабільних, позитивних і негативних.

3. У похилому віці одночасно зі спадом психічних можливостей відбувається і їх збагачення; нові лінії розвитку породжує не сам вік, а багатство життєвого досвіду, глибина і повнота його осмислення людиною разом із масштабністю пережитих соціально-історичних подій.

4. Успішність особистісного і соціально-психологічного розвитку людини залежить від того, наскільки вона сама є суб'єктом, реальним творцем умов свого життя [1].

Основним завданням прикладної частини нашого дослідження було вивчення особливостей ціннісних орієнтацій в осіб похилого віку. Як відомо, ціннісні орієнтації виявляють свідоме ставлення людини до соціальної дійсності, визначають широку мотивацію поведінки і мають суттєвий вплив на всі аспекти її діяльності. У похилому віці вони, організуючи засадничі складові індивідуального досвіду, набувають особистісного значення і слугують опорою життєдіяльності, або ж, навпаки,

ускладнюють її адаптацію до нових соціальних умов.

Вибірка дослідження складала 50 осіб віком від 55 до 74 років, з них 25 – підопічні Тернопільського обласного комунального геріатричного будинку-інтернату і 25 – члени різних сімей м. Тернополя та області. З метою виявлення особливостей ціннісних орієнтацій у названій категорії населення нами застосована методика вивчення термінальних та інструментальних цінностей М. Рокича і тест смисложиттєвих орієнтацій Д.О. Леонтьєва (СЖО).

Результати емпіричного дослідження за першою методикою подані в *табл. 1*.

Їх аналіз показує, що серед пікових та пріоритетних термінальних ціннісних орієнтацій осіб похилого віку, які проживають у родині, переважають ті, що спрямовані на “здоров'я” (81%), “активне життя” (43%), “щасливе сімейне життя” (40%) і на “наявність друзів” (31%), а у мешканців будинків-інтернатів – на “здоров'я” (72%), свободу, незалежність від зовнішніх умов (57%) і на можливість підтримувати сімейні стосунки (50%).

Вочевидь найбільшу перевагу обстежувані обох груп надали цінності “здоров'я” (відповідно 81% і 72%), що видається закономірним з огляду на те, що старість нерідко супроводжується погіршенням фізичного стану людини. Власне біологічні аспекти старіння охоплюють не тільки зміни, викликані старінням, а й погіршенням загального стану здоров'я. Так звані хвороби похилого віку здебільшого є комбінацією симптомів старіння та різноманітних захворювань.

До визначальних термінальних цінностей обстежувані відносять також “наявність щасливого сімейного життя”. Для половини підопічних Тернопільського геріатричного будинку-інтернату досить важливим є можливість підтримувати сімейні стосунки. Маючи змогу проживати у родині, значна їх частина (40%) також вважає згадану цінність однією з пріоритетних. За їхніми словами, саме у сім'ї вони великою мірою задовольняють потребу у спілкуванні, де родичі надають їм життєво значущу емоційну підтримку. Особливе місце відводиться можливості підтримувати тісні стосунки з онуками. Отож для багатьох людей даного віку сім'я виконує компенсаторну функцію: родинні контакти, зазвичай, замінюють інші стосунки, які поступово втрачаються. Результати сучасних досліджень у цьому напрямку переконливо засвідчують, що увага родичів дозволяє зменшити ризик нас-

Таблиця 1

Зведені результати дослідження термінальних цінностей за методикою “Ціннісні орієнтації” М. Рокіча (вибірка 50 осіб, Тернопілля, весна 2010 року)

№ п/п	Перелік термінальних цінностей	Результати обстеження осіб похилого віку, які проживають у сім'ях, у %	Результати обстеження осіб похилого віку, які проживають у ТГБІ, у %
1.	Активне життя	43	13
2.	Життєва мудрість	30	36
3.	Здоров'я	81	72
4.	Цікава робота	13	12
5.	Краса природи і мистецтва	11	7
6.	Любов	16	10
7.	Матеріально забезпечене життя	24	7
8.	Наявність друзів	31	32
9.	Суспільне визнання	18	11
10.	Пізнання	31	14
11.	Продуктивне життя	29	23
12.	Розвиток	23	13
13.	Розваги	11	6
14.	Свобода	30	57
14.	Щасливе сімейне життя	40	50
15.	Щастя інших	24	13
16.	Творчість	15	10
17.	Упевненість у собі	20	14

лідків кризи пізнього віку, яка часто спричиняє суїцидальні тенденції та спроби.

Для значної частини респондентів, які проживають у сім'ях, вершину ієрархічної піраміди цінностей становлять потреби в активному житті (43%) і в наявності вірних друзів (31%). На наш погляд, це зумовлено тим, що більшість із них мають змогу продовжувати професійну діяльність, підтримувати колишні знайомства, заводити нові. Поряд із цим особи, котрі проживають в інтернаті, потрапляють немовби у “замкнуте коло”. Тому, не дивно, що 72% опитуваних з їх числа віддали перевагу свободі, незалежності від зовнішніх умов.

Отож за даними нашого дослідження можна стверджувати, що пріоритетною цінністю пенсіонерів обох груп обстежуваних є “гармонійне життя” як прагнення до збереження рівноваги, балансу основних сфер життєдіяльності, увічнення як форми соціально-ціннісної персоналізації у наступних поколіннях. Водночас інтегральне поняття, яким можна об'єднати периферійні термінальні ціннісні орієнтації в обох групах, – це “розваги” (11% та 6% відповідно). Критичним видається витіснення на периферію ціннісних орієнтацій “творчість”: у першій групі – у 15% респондентів, у другій – у 10%;

а далі “краса природи та мистецтва” (11% і 8%), які належать до категорії вищих духовних цінностей. Очевидно, периферійними є переважно індивідуальні ціннісні орієнтації, а також ті, котрі спрямовані на самоствердження та професійну самореалізацію. Це до певної міри унеможлиблює формування почуття еґо-інтеґрації, вибудовування позитивної лінії старіння, що зрештою призводить до скорочення тривалості життя.

Як видно з *таблиці 2*, поняття, яким можна об'єднати сферу пріоритетних інструментальних ціннісних орієнтацій людей похилого віку, які проживають у сім'ях, є “інтелігентність”. Обстежувані звертають велику увагу на розумовий розвиток людини, не погоджуючись з тим, що особи даного вікового періоду пасивно ставляться до освоєння нових знань. Більше того, вони переконані, що кожна людина повинна “йти в ногу” з часом, бути освіченою, знати загальноприйняті норми культури: “Людина ніколи не постаріє, якщо буде жити за правилами, які диктує суспільство сьогодні, а не за тими, які були прийняті в минулому...” (Павло Ш. 64 років). Інтелігентність для обстежуваних охоплює такі ціннісні орієнтації, як “вихованість” (38%), “життєрадісність”

Таблиця 2

Зведені результати дослідження інструментальних цінностей
за методикою “Ціннісні орієнтації” М.Рокіча

№ з/п	Перелік інструментальних цінностей	Результати обстеження осіб похилого віку, які проживають у сім'ях (у %)	Результати обстеження осіб похилого віку, які проживають у ТГБІ (у %)
1.	Акуратність	17	15,5
2.	Вихованість	38	17
3.	Високі запити	5,5	8
4.	Життєрадісність	25	9
5.	Виконавчість	20	10
6.	Незалежність	23	31
7.	Непримиримість до недоліків	24	11
8.	Освіченість	16	10
9.	Відповідальність	19	19
10.	Раціоналізм	9	15
11.	Самоконтроль	15	16
12.	Відстоювання своєї думки	29	13
13.	Тверда воля	9	35
14.	Терплячість	23	56
15.	Широта поглядів	4,5	9
16.	Чесність	29	21
17.	Ефективність у справах	23	14
18.	Чуйність	11	43

(25%), “відстоювання своєї думки” (29%), “незалежність” (31%).

“Вихованість” обстежувані розуміють як уміння людини добре, пристойно, грамотно поводити себе у товаристві. На їхню думку, кожна освічена людина повинна знати елементарні правила етикету. Ввічливість, чемність, стриманість у спілкуванні та взаємостосунках – невід’ємна складова характеру кожного: “Якщо людина не зуміє навчитись оволодівати своїми почуттями, емоціями, то їй у житті буде дуже важко налагоджувати стосунки з іншими людьми” (Микола П., 74 років). Загалом 25% обстежуваних, які проживають у родинах, цінують життя таким, яким воно є, радіють кожному дню, намагаються взяти від нього максимум, завжди підтримувати хороший настрій, а проблеми й труднощі залишати в минулому.

Ієрархічну вершину інструментальних ціннісних орієнтацій у людей, які проживають у сім'ях, становлять також такі потреби, як можливість “відстоювання своєї думки” і “незалежність”. Ці обстежувані стверджують, що кожна особистість, яка себе поважає, має захищати власну правоту, наполягати на своєму погляді, грамотно аргументуючи його. Окрім

цього, людина не повинна залежати ні від когочого-небудь, вона не має нікому підкорятися, її завдання бути самостійною, рішучою як у поведінці, так і в діях: “Я не можу дозволити собі, щоб мої діти за мною доглядали, піклувались як про дитину, адже це, принаймні, принизливо для мене...” (Стефан Л., 67 років).

Деякі інші дані щодо ієрархії інструментальних цінностей виявлені нами у мешканців будинку-інтернату. Зокрема, першорядне значення ці обстежувані надавали “моральності”, яка базується на цінностях “чуйність” (43%), “тверда воля” (35%) та “терпимість” (56%). На наш погляд, це пояснюється тим, що представникам цієї групи не вистачає уважного, чуйного, доброзичливого ставлення до себе. Ці люди відчують потребу у підтримці, розумінні того, що вони надто сентиментальні, емоційно вразливі: “Я хотіла лише їй розповісти про ті події, а вона з мене посміялась... Я всю ніч плакала, й відтоді постійно про це думаю...” (Світлана Ж., 71 рік). У будь-якому разі одержані нами дані вказують на спричинення ціннісних орієнтацій пенсіонерів соціальними факторами, а саме життєвим досвідом, умовами проживання у геріатричних будинках-інтернатах та зосередженістю їх жителів пере-

Зведені результати дослідження за методикою “СЖО”

Шкала	Рівні розвитку смисложиттєвих орієнтацій, у %		
	низький	середній	високий
Загальний показник ОЖ	35	57,5	7,5
Цілі у житті	17,5	71,8	10,6
Емоційна насиченість життям	30,6	59,3	10,1
Самореалізація	18,7	70	11,9
Лк-Я	20,6	71,2	8,1
Лк-Життя	35	60	5

важно на взаємостосунках і своєму внутрішньому світі.

Проте чітко відокремити соціальні чинники генези системи ціннісних орієнтацій від особистісних досить важко, оскільки вони тісно взаємопов'язані і на певному етапі, залежно від умов, які склалися, на перший план виходить один з них (наприклад, витіснення цінності “краса природи та мистецтва” у мешканців будинків-інтернатів відбувається через низький рівень їхньої освіченості). Цей соціальний фактор не призводить до формування естетичних потреб (особистісний чинник). Формування ціннісних орієнтацій “вихованість” та “чесність” у теперішніх пенсіонерів відбувалося за умов ідеологічного режиму, нав'язувалося ззовні (соціальний фактор), а згодом стало вже внутрішньою функцією, здобутком людини, навіть рисою її характеру (особистісний), який нині й визначає пріоритетність цих ціннісних орієнтацій.

Для визначення статистичних відмінностей у сфері ціннісних орієнтацій між двома групами, нами використаний t-критерій Стьюдента. Отримані дані вказують на те, що лише за двома шкалами термінальних цінностей, “цікава робота” та “наявність друзів”, статистичних відмінностей не існує. Оскільки t в першому випадку відповідає 0, а в другому – 0,293. За 16-ма іншими шкалами відмінності наявні. Що стосується інструментальних цінностей, то нами виявлені статистичні відмінності за 15-ма шкалами і лише за трьома – “акуратність”, “відповідальність” та “самоконтроль” – їх не існує. У кожному випадку коефіцієнт Стьюдента (t) дорівнює 0.

Отже, основні чинники формування системи ціннісних орієнтацій осіб похилого віку є соціальними за своєю природою. Однак згодом вони мають тенденцію трансформуватися в особистісні. Так, під час дослідження нам вдалося встановити, що сфера термінальних ціннісних орієнтацій спричинена переважно особистісними чинниками, тоді як інструментальних – соціальними.

Застосування на наступному етапі діагностики тесту “Смисложиттєві орієнтації” Д.О. Леонтєва та здійснення якісно-кількісного аналізу результатів уможливили встановлення загального показника осмисленості життя у людей похилого віку. Нагадаємо, що автором методики виділено дві підгрупи орієнтацій, котрі розглядаються як складові сенсу життя особи. До першої належать “цілі у житті”, “насиченість життя” та “задоволеність самореалізацією”, які співвідносяться з метою (майбутнім), процесом (теперішнім) та результатом (минулим). Виходячи з поглядів В. Франкла, людина може знаходити сенс життя або в одній з цих складових, або ж у їх поєднанні. До другої підгрупи належать фактори, які характеризують внутрішній локус контролю, з яким тісно пов'язана осмисленість життя. Один з них характеризує загальне світоглядне переконання у тому, що контроль можливий як такий, а другий відображає віру у власну здатність здійснювати цей контроль (образ Я).

Кількісний аналіз результатів дослідження, їх зіставлення з даними, наведеними у роботі Д.О. Леонтєва, дозволив нам виділити три рівні розвитку смисложиттєвих орієнтацій, що відображено у **табл. 3**.

Розглянемо особливості окремих субшкал смисложиттєвих орієнтацій.

1. Цілі у житті. Кількісний аналіз показав, що більшість обстежуваних (71%) мають середні та низькі показники за цією шкалою. Лише для 10,6% характерні високі показники, що є свідченням недостатньої визначеності цілей у людей похилого віку, їх схильністю не надавати життю осмисленості та спрямованості.

2. Процес життя або інтерес та емоційна його насиченість. Аналіз отриманих даних підтвердив, що більшості респондентів (59,3%) відповідають середні показники за цією шкалою, а низькі властиві 25,9 %, натомість високі демонструє лише 10% осіб від загальної вибірки.

3. Результативність життя або задоволеність самореалізацією. Кількісний аналіз

результатів дослідження виявив, що лише незначна частина обстежуваних (11,9%) має високі показники за цією шкалою. Однак більшості (70%) відповідають середні показники, 18,7 % – низькі. За певних умов низькі досягнення можуть бути рушійною силою подальшого зростання. Важливо лише, на нашу думку, усвідомити, чим зумовлена недостатня самореалізація і виробити дієві життєві настановлення, що сприятиме, зрештою, поглибленню особистісної зрілості людини.

4. Локус контролю – “Я” (Я – господар життя). Аналіз результатів свідчить, що лише 8,1% людей похилого віку мають уявлення про себе як про сильну особистість, котра вільно будує своє життя відповідно до власних цілей та уявлень про його сенс. Для цієї частини обстежуваних характерні високі показники за зазначеною шкалою. Невпевненість та невіру у свої сили контролювати події власного життя демонструє їх переважна більшість: 71,2% отримали середні показники за шкалою “Локус контролю-Я”, 20,6 % – низькі, що вказує на недостатню здатність літніх респондентів контролювати події власного життя.

5. Локус контролю – життя або керування життям. Лише 5% опитуваних продемонстрували впевненість, що людині під силу контролювати власне життя, вільно приймати рішення і втілювати їх у повсякдення. Ця частина респондентів отримала високі бали за цією шкалою, натомість 60% від загалу виявила вагання стосовно цього (середні показники), більш як третина (35%) – упевненість у тому, що життя неспівладне свідомому контролю, а свобода вибору – це ілюзія.

З огляду на наш дослідницький інтерес, звернімося до більш детального аналізу одержаних результатів обстежуваних, які проживають у сім'ях, і тих, котрі є мешканцями геріатричного будинку-інтернату. Так, для 23% осіб першої категорії (1 група) притаманні низькі показники осмисленості теперішнього та майбутнього і висока осмисленість минулого (всього 23,6%). Дана група характеризує людину як незадоволену процесом життя, яка не бачить подальших перспектив, у якої все в минулому: *“Коли людина молода, енергійна – вона будує плани, перспективи, насолоджується життям..., а зараз все по-іншому, я розумію, що вже нічого не можу змінити у своєму житті...”* (Марія Д., 68 років).

Водночас обстежувані даної групи демонструють екстернальний локус контролю, невіру

у власні сили, однак мають середні показники за шкалою “Локус контролю – Життя”. Цей факт ілюструє положення В. Франкла про те, що минуле здатне надавати життю сенсу в майбутньому, оскільки дозволяє людині відчувати пройдений відрізок життєвого шляху як продуктивний та осмислений. Для даного стану характерні замкнутість у своєму світі, відсутність емоційності в контактах з навколишніми, а також песимістичність, схильність до роздумів, інертність у прийнятті рішень. Механізмом психологічного захисту тут здебільшого є відмова від самореалізації і посилення контролю свідомості.

Більше половини (54,6%) обстежуваних, які проживають у геріатричному будинку-інтернаті (2 група), характеризується низькими показниками осмисленості минулого, теперішнього і майбутнього. Для даної групи притаманні незадоволеність прожитою частиною життя, низька осмисленість його в теперішньому, відсутність цілей на майбутнє і, відповідно, дискретне сприймання свого життєздійснення загалом: *“Ви скажете, що життя є осмисленим фактом? Ні, воно позбавлене будь-якого сенсу, я його прожив, але сенсу так і не знайшов”* (Степан К., 72 роки). Особистісні смисли індивіда у подібному випадку позбавлені спрямованості у часовій перспективі. Крім того, обстежувані даної групи демонстрували зневіру у своїй спроможності контролювати події власного життя, фаталізм, переконаність у тому, що життя людини неспівладне свідомому контролю, а свобода вибору – це ілюзія, тому немає сенсу що-небудь планувати на майбутнє. Цей показник підтверджується вираженням екстернальним локусом контролю і низьким рівнем суб'єктивного контролю у сфері невдач. Основними захисними механізмами тут є проєкція, заперечення і відмова, що знаходить відображення у поганому настрої.

Аналізуючи актуальний стан наших обстежуваних, слушно враховувати, що локалізація особистісних сенсів може носити тимчасовий, ситуативний характер, бути лише ланкою у низці актуальних сенсових станів. До того ж, на відміну від багатьох інших особистісних характеристик, смислова сфера значною мірою визначається індивідуальними уявленнями людини про соціальну бажаність, оскільки норми соціуму є одним із найважливіших джерел її формування. Тому індивідуальні дані, отримані під час дослідження, треба розглядати в контексті соціально-культурних норм значущого довкілля.

ВИСНОВКИ

1. Проведене дослідження показало, що найбільш численною є група обстежуваних (30,6%), які не знаходять сенсу у своєму теперішньому житті, не вважають його емоційно насиченим та цікавим, що вказує на незадоволеність життям у період виходу на пенсію, коли припиняється трудова діяльність, погіршується матеріальне становище та стан здоров'я. 70% опитуваних, незалежно від того, в яких умовах вони проживають, вбачають сенс свого існування або у минулому, або все ж таки покладають надії на майбутнє.

2. Встановлено, що задоволеність прожитим життям, упевненість у його результативності та ефективності, притаманна лише 11,9% пенсіонерам, а цілеспрямованість, віра у майбутнє характерна для 10,6%. Для 35% осіб похилого віку притаманний "фаталізм", переконаність у тому, що події неможливо свідомо контролювати, що життя прожите, тому планувати майбутнє недоцільно. Дещо меншу частину опитуваних (20,6%) можна описати як слабких, зневірених у собі людей, котрі відкидають будь-яку можливість здійснювати контроль над своїм життям. Лише 8,1% з числа тих, котрі проживають у родинах, та 5% – це мешканці геріатричного будинку, котрі вважають, що можуть керувати своїм життям, переборюючи труднощі, свідомо приймають рішення й утілюють їх у повсякдення.

3. Загальний показник осмисленості життя відображає всі наведені вище тенденції: лише 7,5% пенсіонерів знаходять сенс свого життя, вважають його осмисленим, упевнені у своїх силах, прагнуть до активності та знаходять у собі сили для подолання перешкод. Досить вагома їх частина (35%) зневірені у собі, в можливості позитивних змін у житті, а тому зорієнтовані переважно на минуле, сьогодення ж видається їм похмурим та безперспективним.

4. На основі врахування особливостей ціннісно-сислової сфери обстежуваних, відштовхуючись від критеріїв загальної осмисленості життя, рівня дезінтеграції мотиваційно-особистісної сфери та системи ціннісних орієнтацій, нами виділено три типи особистостей похилого віку у перші роки після виходу на пенсію – оптимістичний, гармонійно-реалістичний та песимістичний.

5. До прогресивної лінії розвитку, що веде до формування почуття его-інтеграції, яке свідчить про успішне здолання кризи пенсійного віку та сприяє задоволеності життям

на наступних вікових етапах, віднесено два типи: а) оптимістичний (спрямований на самоздійснення – виявлений у 9,5% обстежуваних) та б) гармонійно-реалістичний (інтелегентний – у 23,8%). Представників цих типів вирізняють високі та середні рівні осмисленості життя і його задоволеності, що витікає з можливості продовження професійної діяльності або знаходження у собі нових можливостей і втілення їх у повсякдення (самореалізація і самоактуалізація). Для цих людей характерною є гармонійність мотиваційно-особистісної сфери як відсутність розходжень між бажаним та дійсним. Серед пріоритетних ціннісних орієнтацій виокремлюються "активне діяльне життя", "творчість", що сприяє персоналізації у наступних поколіннях, задоволеності життям у старості та веде до збільшення його тривалості, а також "пізнання", "широта поглядів", "відстоювання власної думки", що вказує на зацікавленість різними сферами життєдіяльності. Отож саме цій групі осіб похилого віку, за М.В. Ермолаєвою, притаманна стратегія збереження себе як особистості.

6. Другу лінію розвитку, що спричинює поглиблення "кризи пенсійного віку", становить песимістичний тип (66,7% обстежуваних). Цих людей характеризує високий рівень дезінтеграції мотиваційно-особистісної сфери, тобто фрустрованість пріоритетних ціннісних орієнтацій та потреб, наслідком чого є стреси та незадоволеність як собою, так і прожитим життям, низький рівень самооцінки та висока тривожність, регресія, добровільна ізоляція від навколишніх, пасивність, низький рівень осмисленості життя, невтішність прожитими роками та сприймання майбутнього як безперспективного, тобто експансивна часова перспектива й низькі рівні локусу-контролю. Усе це формує таку рису особистості, як відчай. За цих умов, на жаль, не можна говорити про формування его-інтеграції та задоволеності життям.

1. Анциферова Л.И. Психология старости: особенности развития личности в период поздней зрелости / Л.И. Анциферова // Психологический журнал. – 2001. – Т. 22, № 3. – С. 86–89.

2. Ермолаева М. Практическая психология старости / М. Ермолаева. – М. : Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. – 320 с.

3. Карпова Н.А. Психологические аспекты смысла жизни / Н.А. Карпова. – 1996. – Т. 17, № 2. – С. 182–186.

4. Мясищев В.Н. Структура личности и отношение человека к действительности. Психология личности : тексты / В.Н. Мясищев ; под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, А.А. Пузырея. — М. : МГУ, 1982. – 348 с.

5. *Обухова Л.Ф.* Проблема старения с биологической и психологической точек зрения / Л.Ф. Обухова, О.Б. Обухова, Л.В. Шаповаленко // Психологическая наука и образование. – 2003. – № 3. – С. 25–34.

6. *Порсева Х.О.* Психічні особливості ціннісних орієнтацій людей похилого віку / Х.О. Порсева // Педагогіка і психологія. – 2003. – № 3-4. – С. 131–141.

7. *Хухлаева О.В.* Психология развития: молодость, зрелость, старость: учеб. пособие для студ. высш. учебн. заведений / О.В. Хухлаева – М. : Академия, 2002. – 208 с.

8. *Шапарь В.Б.* Рабочая книга практического психолога / В.Б. Шапарь. – М. : АСТ, 2005. – 672 с.

9. *Шахматов Н.Ф.* Психическое старение: счастливое и болезненное / Н.Ф. Шахматов. – М. : Медицина, 1966. – 304 с.

10. *Этинген Л.Э.* Третий возраст / Л.Э. Этинген // Человек. – 2002. – №1. – С. 44–45.

11. *Яцемирская Р.С.* Психопатология пожилого и старческого возраста / Р.С. Яцемирская. – М. : Изд-во МГСУ, 2002. – 192 с.

АНОТАЦІЯ

Дідора Марія Ільїчна.

Особливості ціннісних орієнтацій у людей похилого віку.

У статті аналізуються психологічні особливості ціннісно-смыслові сфери осіб післяполудневого віку (К. Юнг), обґрунтовуються фактори їхнього особистісного розвитку чи деградації, описуються результати діагностичного вивчення особливостей їхніх ціннісних орієнтацій за сучасних соціально-економічних умов життя. Зокрема, емпірично виділено й охарактеризовано три типи особистостей похилого віку: оптимістичний, гармонійно-реалістичний і песимістичний.

Ключові слова: особистість, похилий вік, цінність, ціннісні орієнтації, еґо-інтеґрація, сенс життя.

АННОТАЦИЯ

Дидора Мария Ильична.

Особенности ценностных ориентаций у людей преклонного возраста.

В статье анализируются психологические особенности ценностно-смысловой сферы лиц послеполюденного возраста (К. Юнг), обосновываются факторы их личностного развития или деградации, описываются результаты диагностического изучения особенностей их ценностных ориентаций при современных социально-экономических условиях жизни. В частности, эмпирически выделено и охарактеризовано три типа личностей преклонных лет: оптимистический, гармонично-реалистический и пессимистический.

Ключевые слова: личность, преклонный возраст, ценностные ориентации, еґо-интеґрация, смысл жизни.

ANNOTATION

Didora Mariya.

Peculiarities of Valuable Orientations of Elderly People.

The article analysis the psychological peculiarities of value-sensible sphere of elderly persons післяполудневого віку (K. Jung), substantiates the factors of their personal development or degradation, describes the results of diagnostic studying the peculiarities of their valuable orientations in the modern social-economic life conditions. In particular, three types of elderly personalities: optimistic, harmony-realistic and pessimistic have been empirically extracted and characterized.

Key words: personality, elderly, valuable orientations, eґo-integration, sense of life.

Надійшла до редакції 09.11.2010.

м. Київ

19 травня 2011 р.

СУСПІЛЬНО-НАУКОВИЙ ПРОЕКТ

«ДУХОВНІ ЦІННОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ У СВІТЛІ СПІВПРАЦІ СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА І БОГОСЛОВ'Я»

XI НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ

20 РОКІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ: ЗДОБУТКИ, ВТРАТИ І СТРАТЕГІЇ МАЙБУТЬОГО

Організатори: Національна академія управління, Центр перспективних соціальних досліджень

Національна академія управління у 2001 році започаткувала суспільно-науковий проект «Духовні цінності українського суспільства у світлі співпраці суспільствознавства і богослов'я». У рамках цього проекту проводяться щорічні науково-практичні конференції, присвячені актуальним гуманітарним проблемам сучасності. Метою конференцій є обговорення основних принципів, на яких має будуватися життя людини у світі, що постійно змінюється та зазнає нових викликів.

Для обговорення та дискусій на пленарному і секційних засіданнях виносяться такі основні тематичні напрямки:

- духовні цінності українського суспільства: випробування часом;
- діалог суспільних наук і богослов'я: історія та сучасність;
- проблеми мультикультуралізму: український вимір;
- культурні (етнокультурні) традиції та новачі українського сьогодення;
- історичні уроки розбудови незалежної держави;
- духовні, соціальні та етнічні засади формування політичної нації;
- політична система України: стан та шляхи реформування;
- право на службі державотворчих процесів;
- людина і соціум у вимірах сучасного суспільства: світовий досвід та Україна;
- економічна складова незалежності та суверенності України;
- соціальна відповідальність бізнесу;
- мораль в сучасному суспільстві: затребуваність часом?
- безпекова політика української держави;
- українські стратегії майбутнього.

(Продовження на с. 121)